

Thomas Müller*

Dwangarbeid aan de grens. Regionale aspecten van de dwangarbeid in het grensgebied bij Aken in de nazi-tijd

Het nationaal-socialistische Duitsland kon de oorlog onder andere volhouden omdat het op grote schaal gebruik maakte van gedwongen arbeid. In oktober 1944 waren er bijna 8 miljoen buitenlandse dwangarbeiders in Duitsland werkzaam uit 26 landen, waaronder bijna 6 miljoen burgers en 2 miljoen krijgsgevangenen. Onder de herkomstlanden domineerde de Sowjet-Unie met 2,8 miljoen, gevolgd door Polen met 1,7 miljoen en Frankrijk met 1,2 miljoen dwangarbeiders. Enkele honderdduizenden kwamen uit Italië, Nederland, België, Tsjecho-Slowakije en Joegoslavië. Om al deze dwangarbeiders te huisvesten werd een dekkend stelsel van naar schatting meer dan 20.000 Ausländerlagern gebouwd. Overal waren buitenlandse arbeiders werkzaam en zichtbaar - zowel in de steden als op het platteland, zowel op boerenbedrijven als in kleine en grote fabrieken. In de geest van de nazi-ideologie werden de dwangarbeiders uit het Westen (Frankrijk, België, Nederland) als 'rasgenoten' veel beter behandeld dan die uit het Oosten (Polen, Russen, Joegoslaven), die als Slavische Untermenschen werden beschouwd.¹ In onderstaand artikel wordt de omvang en de positie van de dwangarbeid in het Akense grensgebied onderzocht. De aanwezigheid van de grens blijkt daarop een bijzondere invloed te hebben uitgeoefend.

Regionaal onderzoek naar de geschiedenis van de dwangarbeid en de wijze waarop die zich ontwikkelde op basis van de bestaande vormen van arbeidsmigratie en vreemdelingenbeleid, maakt veel meer zichtbaar dan de regionale uitwerking van algemene processen. De levensomstandigheden en de overlevingskansen van de dwangarbeiders werden niet alleen bepaald door de voorschriften van het opperkommando van de Wehrmacht, van het Reichssicherheitshauptamt, of van de Generalbevollmächtigte van de Arbeitseinsatz, Fritz Sauckel. De instellingen die verantwoordelijk waren voor de zogenaamde Ausländer-einsatz hadden een groot aantal functies en bevoegdheden overgedragen aan beleids- en politieambtenaren op het midden- en basisniveau. Door een stroom van steeds nieuwe verordeningen en bijzondere regelingen werd de begrenzing daarvan steeds onduidelijker. De macht van de lokale beampten werd daardoor eerder vergroot dan beperkt. Wanneer men verder bedenkt dat zulke belangrijke spelers als de regionale afdelingen van de Gestapo in de loop van de oorlog in vergaande mate losgekoppeld raakten van hun centrale organen, en dat hun bevoegdheden juist daardoor enorm werden uitgebreid, dan wordt ook daarin zichtbaar hoeveel macht juist regionale en lokale instellingen over de dwangarbeiders konden uitoefenen. Daarbij hielden zij uiteraard rekening met de

* RWTH Aachen

¹ Ontleend aan: Klaus J. Bade, *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (München 2000) 287-290.

geografische, economische en sociale bijzonderheden van hun regio. Zij maakten gebruik van lokale kennis en knoopten aan bij bestaande praktijken van bewaking en uitsluiting van migranten en bij de in die regio gebruikelijke opvattingen over de omgang met niet-Duitsers. Deze kleinschalige verschijningsvorm van de macht wordt uitsluitend op het regionale en lokale niveau zichtbaar.

Aan de hand van het voorbeeld van de *Kreis Aachen* en de daar aanwezige steenkolenmijnbouw wil ik de betekenis van de regionale sociaal-economische structuur voor de sociale geschiedenis van arbeidsmigratie en dwangarbeid in beeld brengen. Ik ben vooral geïnteresseerd in de gevolgen van de ruimtelijke nabijheid van Nederland en België en wat dit voor de praktijk van de plaatselijke politie- en andere autoriteiten betekende.

Ontwikkelingen per Kreis

Het ligt voor de hand dat de dwangarbeid in de mijnbouwplaatsen in het *Wurmrevier* en in de industriesteden Stolberg en Eschweiler zich anders ontwikkelde dan die in de stad Aken of in de land- en bosbouwgebieden in de noordelijke Eifel. In de toenmalige *Landkreis Aachen*, het industrie- en mijnbouwgebied in het noordelijke deel van de huidige *Kreis Aachen*, waren in de periode vóór de oorlog meer dan 4.100 buitenlanders bij de politie ingeschreven, waaronder bijna 1.500 in loondienst.² Het grootste deel van deze migranten kwam uit de Nederlandse en Belgische buurprovincies. Velen woonden al generaties in Duitsland, spraken voornamelijk Duits en waren cultureel vergaand geassimileerd, maar waren op grond van de etnisch-racistische nationaliteitswetgeving niet in het bezit van een Duits paspoort.³ Bovendien kwam er een groot aantal grensarbeiders dagelijks de grens over, die niet in de statistieken zijn terug te vinden.

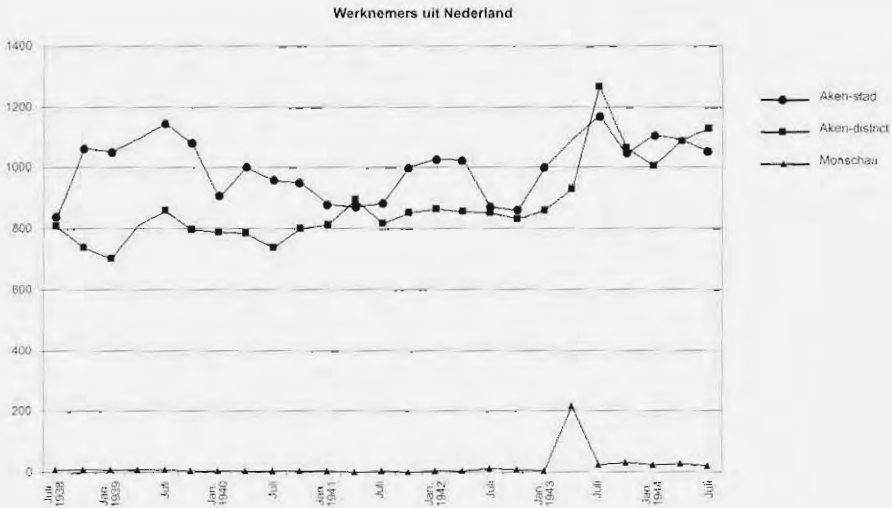
Tot de komst van de eerste contingenten Poolse krijgsgevangenen in 1940 leefden en werkten daarentegen in de toenmalige *Kreis Monschau*, het landelijke gebied in het zuiden van de huidige *Kreis Aachen*, vrijwel uitsluitend Duitsers en enkele Duitssprekende Belgen. De grensligging had niet tot korte-afstandsmigratie van grensarbeiders, noch tot werving van buitenlandse seizoenarbeiders geleid. Tot 1940 bleef hier een homogene, monoculturele samenleving bestaan. De massale inzet van dwangarbeiders in de beide wereldoorlogen was hier de eerste kennismaking met migratie en migranten in de moderne tijd.

Hoe verschillend de migratietradities waren en de overgang naar dwangarbeid verliep, laten de statistieken van de aanwezige buitenlanders in de *Kreis Aachen-Stadt*, *Aachen-Land* en *Monschau* zien, die tussen 1938 en 1944 beschikbaar zijn.⁴ Daarbij moet worden opgemerkt dat alleen de bij de politie gemelde buitenlan-

² Vgl. Regierungspräsidium Aachen, 'Nachweisung der im Regierungsbezirk Aachen wohnenden Ausländer v. Juli 1939', HStAD Reg. Aachen 23424.

³ Vgl. Reichsministerium des Inneren an Regierungspräsident Aachen, 30.9.1943, HStAD Reg. Aachen 23531, p. 130.

⁴ 'Nachweisungen der im Regierungsbezirk Aachen wohnenden Ausländer', HStAD Reg. Aachen 23424 en 23462, passim.

Figuur 1 *Werknemers uit Nederland in Aken en omstreken (1938-1944)*

ders zijn opgenomen; de grensarbeiders en de krijgsgevangenen ontbreken.

Alleen al bij de grootste groep vooroorlogse migranten, de Nederlanders, zijn duidelijke verschillen in de drie *Kreise* herkenbaar (figuur 1). Zowel in de *Stadt-* als in de *Landkreis Aachen* woonde in de vooroorlogse periode een grote bevolking van omstreeks 2.000 tot 2.500 Nederlanders. Het aandeel van gezinsleden en zelfstandigen was bij hen hoger dan bij andere migrantengroepen. De verscherping van de rekruteringspraktijk in het bezette Nederland in het jaar 1943 weerspiegelt zich in een tijdelijke stijging van de Nederlanders in loondienst in alledrie de *Kreise*. In tegenstelling tot de *Kreise Aachen-Stadt* en *Land* hadden Nederlandse arbeiders in de *Kreis Monschau* noch vóór, noch tijdens de oorlog een rol gespeeld. De inzet van Nederlandse dwangarbeiders bleef hier beperkt tot enkele weken.⁵

Ook het aantal personen met de Belgische nationaliteit nam door de verscherpte rekruteringspraktijk in het Westen significant toe. Deze ontwikkeling begon echter een jaar eerder dan bij de Nederlandse arbeiders en had een zwaartepunt in de *Stadtkreis Aachen*. Zowel vóór als tijdens de oorlog woonden er tweemaal zoveel Belgen in de *Stadt-* als in de *Landkreis Aachen*. In de *Kreis Monschau* daarentegen waren, ondanks de nabijheid van de grens, maar weinig Belgen geregistreerd en dan nog vrijwel uitsluitend zogenaamde *Volksdeutsche* uit Eupen en Malmedy. Als gevolg van de annexatie van Eupen-Malmedy in mei 1940 verdwenen zij uit de buitenlanderstatistiek.

⁵ De stijging van het aantal Nederlandse arbeiders in de *Kreis Monschau* in 1943 is in de buitenlanderstatistiek zelf niet opgenomen, maar blijkt uit tellingen van het *Landratsamt*. Vgl. 'Landrat Monschau an Abwehrrstelle des Wehrkreises, VI, 23.1943, und an den SD-Untersabschnitt Aachen, 23.3.1943', MStAD BR 1011/159.

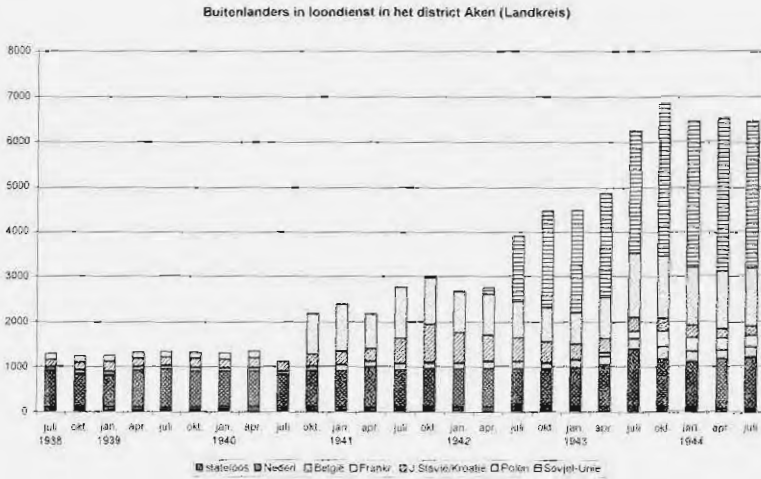
Een soortgelijke ontwikkeling zien wij bij de personen met een Franse nationaliteit. Alleen in de *Stadt- en Landkreis Aachen* woonde een, zij het gering, aantal Fransen. Na het uitbreken van de oorlog werden beide *Kreise* door omstreeks de helft van de Fransen verlaten, tot er aan het einde van 1942, eerst in de *Stadt-* en vervolgens in de *Landkreis Aachen* en in mindere mate ook in *Monschau*, een duidelijke stijging waarneembaar is. Alles bij elkaar wordt daarmee duidelijk dat arbeiders uit West-Europa (zonder de grensarbeiders) pas als gevolg van de verscherpte rekruteringsmaatregelen in grotere aantallen in de grensstreek terecht kwamen.

Een andere ontwikkeling zien we bij de onderdanen van meer traditionele herkomstlanden van arbeidsmigranten. Zo woonden er in de *Landkreis Aachen* vóór de oorlog 417 Joegoslaven, 311 Polen en 154 Italianen. Het aantal Joegoslaven werd in 1942 anderhalf keer zo groot, om na het einde van de oorlog weer op het vooroorlogse niveau terug te keren. De oorzaak was de werving van tijdelijke arbeidscontractanten voor mijnarbeid in Kroatië. In de *Kreise Aachen-Stadt* en *Monschau* speelden Joegoslavische arbeiders geen rol.

De getallen voor de Poolse staatsburgers hebben slechts beperkte zeggingskracht omdat niet duidelijk is vanaf wanneer tewerkgestelde Poolse krijgsgevangenen als buitenlandse arbeiders in de statistieken zijn opgenomen. Tegelijk is duidelijk dat alleen het mijnbouwgebied in de *Landkreis Aachen* vóór het begin van de oorlog Poolse inwoners kende. Door de werving van Poolse mijnwerkers in het Noord-Franse kolenbekken nam hun aantal al in 1941 sterk toe.

De grootste stijging is echter te vinden bij een groep die voor de oorlog in geen van de drie *Kreise* aanwezig was: de onderdanen van de Sowjet-Unie. Na de overval op de Sowjet-Unie ging hun aantal in het Akense mijnbouwgebied met sprongen omhoog tot meer dan 2.000, in de loop van 1943 tot bijna 3.500 mensen. Ook in de stad Aken zelf en in de *Kreis Monschau* werden zij de grootste groep dwargarbeiders, maar hun aantal bedroeg hier slechts de helft, respectievelijk eentiende van het aantal dat in de *Landkreis Aachen* te werk was gesteld.

In elk van de drie *Kreise* bouwde de dwargarbeid derhalve voort op specifieke voorwaarden en aanknopingspunten en waren er eigen overgangs- en ontwikkelingsvormen. In de *Landkreis Aachen* bijvoorbeeld mengden zich drie traditionele vormen met deze nieuwe vorm van buitenlandse arbeid (figuur 2). De dwargarbeid voor de Duitse oorlogseconomie sloot hier aan bij de aanwezigheid van vergaand geassimileerde inwoners van Nederlandse en Belgische afkomst, van grensarbeiders uit de aangrenzende Nederlandse en Belgische gebieden, en bij de tewerkstelling van buitenlandse arbeiders uit typische wervinglanden als Polen, Joegoslavië en Italië. Door de parallelle en continue ontwikkeling van de drie traditionele migratievormen in dit grensgebied ontstond er een breder en gedifferentieerder overgangsgebied van vrijwillige arbeidsmigratie naar dwargarbeid dan in de binnenlanden van het Duitse Rijk.

Figuur 2 Buitenlanders in loondienst in het district Aken (Landkreis).

De betekenis van de grensligging

De grensligging beïnvloedde de overgang naar dwangarbeid ook in andere opzichten. Met de bouw van de zogenaamde *Westwall* was de regio Aken aan de vooravond van de oorlog het toneel van de eerste naar militair voorbeeld georganiseerde *Arbeitseinsatz*. Alleen al in de *Landkreis Aachen* werkten circa 12.000 min of meer vrijwillige Duitse *Westwallarbeiter*, van wie meer dan de helft in kampen was ondergebracht.⁶ Voor het eerst ontstond hier een dekkend net van tenminste 12 grotere en 19 kleinere kampen, die gedurende de oorlog voor een deel ook voor de inkwartiering van niet-Duitse dwangarbeiders werden gebruikt.⁷ Met het *Polizeihaftlager Vicht* bij Stolberg ontstond bovendien een eerste strafkamp voor *Westwallarbeiter* die niet konden of wilden voldoen aan de prestatienormen en de wijze waarop deze werden opgelegd. Het behoorde tot de prototypen van de latere *Arbeitserziehungslager*, die Gabriele Lotfi treffend 'concentratiekampen van de Gestapo' heeft genoemd.⁸ Na zijn sluiting in het begin van 1941 werd korte tijd overwogen het om te vormen tot *Arbeitserziehungslager* in het dwangarbeidsysteem dat toen ontstond.⁹

⁶ Vgl. Stefan Krebs, 'Der Arbeitseinsatz von Kriegsgefangenen und Fremdarbeitern in Stolberg/Rhld. während des Zweiten Weltkriegs. Eine erste Bestandsaufnahme' (Magisterarbeit RWTH Aachen 2000) 66.

⁷ Vgl. Generalinspekteur für das Deutsche Straßenwesen, Oberbauleitung Düren, an Regierungspräsidium Aachen, 15.9.1938 und Kreisobmann der DAF, Abt. Arbeitseinsatz West, an Regierungspräsidium Aachen, 21.10.1938, HStAD Reg. Aachen 18517, p. 216 e.v..

⁸ Vgl. Gabriele Lotfi, *KZ der Gestapo. Arbeitserziehungslager im Dritten Reich* (Stuttgart/München 2000) 60 e.v..

⁹ Vgl. Bürgermeister Gressenich an Landrat Aachen, 26.4.1941 und Inspekteur der Sipo und des SD an Regierungspräsidium Aachen, 26.6.1941, HStAD Reg. Aachen 23085.

De overgang van vrijwillige arbeidsmigratie naar dwargarbeid verliep in drie fasen. De traditionele migratiepatronen bleven in de eerste oorlogsjaren met geringe verschuivingen bestaan. Tussen de overval op Polen op 1 september 1939 en die op de westelijke buurlanden op 10 mei 1940 bestonden er in de grensgebieden bijzondere regelingen, die de aanstelling van nieuwe buitenlandse arbeidskrachten praktisch onmogelijk maakten.¹⁰ Anders dan in het binnenland begon de overgang naar dwargarbeid daardoor niet met de inzet van Poolse krijgsgevangenen en vrijwillige arbeiders. Ook na de inval in Nederland en België knoopten de arbeidsbureaus in Aken en Eschweiler in eerste instantie niet zozeer aan bij de landelijke ontwikkeling, maar bij de traditie van grensarbeid door Limburgse grensarbeiders voor de mijnbouw te rekruteren. De regio Aken werd in deze fase een van de belangrijkste draaischijven voor de *Arbeitseinsatz* in het westen van Duitsland.¹¹

De omvang en de samenstelling van de dwargarbeiderscontingenten waren in hoge mate afhankelijk van de belangen van de mijnondernemingen in het *Wurmrevier*. De ondernemers waren al in de tweede helft van de jaren dertig niet meer in staat geweest in het Wurm-bekken zelf te voorzien in hun behoefte aan nieuwe arbeidskrachten.¹² De arbeidsmarktproblemen werden aanzienlijk vergroot door de trek van mijnwerkers naar het *Ruhrgebiet*, waar hogere lonen werden betaald, door de arbeidsintensieve bouw van de *Westwall* en omdat velen onder de wapenen werden geroepen. Ondanks het hoge technische niveau van de mijnen werd om die reden door het mijnbouwdistrict Aken aan het begin van de oorlog in een vertrouwelijke notitie vastgesteld, dat er op den duur gevaar dreigde voor de economische levensvatbaarheid van het Akense kolenbekken. Men hoopte dit af te wenden door fiscale compensatie voor de gelijktrekking van de lonen met die in het *Ruhrgebiet*, door het mijnwerkersbehoef aantrekkelijker te maken en door de bevoordeling van de Duitse mijnbouw in het naoorlogse, volgens Duitse belangen 'neu geordnete' Europa.¹³ Daarbij dacht men niet in de laatste plaats aan het inschakelen van personeel uit het nabijgelegen Limburgse mijnbouwgebied.

Op grond van de genoemde factoren waren enkele mijnen vanaf 1938 niet meer in staat in hun personeelsbehoefte te voorzien zonder terug te vallen op Nederlandse arbeiders.¹⁴ Maar dit gold niet voor alle mijnen. Zo nam de *Grube*

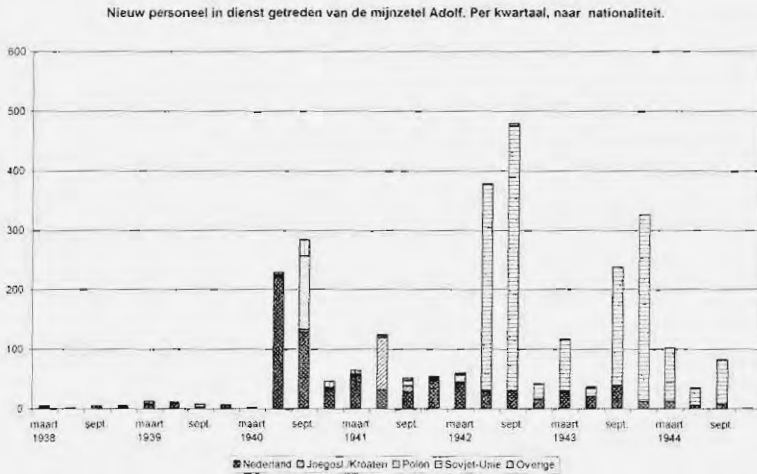
¹⁰ Een bijzondere rol speelden hierbij de definitie als *rückwärtiges Frontgebiet* en de *Grenzzonenverordnung* van het *Reichsinnenministerium* van 2 september 1939, HStAD Reg. Aachen 23596, p. 1 e.v.

¹¹ Vgl. de bijdrage van Marc Engels in dit jaarboek.

¹² Vgl. *Bürgermeister Baesweiler an Landrat Geilenkirchen/Heinsberg, wirtschaftspolitischer Lagebericht v. 26.9.1938*, Stadtarchiv Baesweiler (Baesweiler nach 1935) 159.

¹³ Vgl. *Denkschrift zur Behebung der Notlage des Aachener Steinkohlenbergbaues (vertraulich), überreicht von der Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen der Wirtschaftsgruppe Bergbau' (Aachen 1941)*, Stadtarchiv Baesweiler (Baesweiler vor 1935) 159.

¹⁴ Zo steeg het aantal in de mijn Carl Alexander in Baesweiler aangestelde grensarbeiders al in 1938 tot 200; daar kwam nog bij de terugkeer van Duitsers die tijdelijk in het Limburgse mijngebied gewerkt hadden. Vgl. *Bürgermeister Baesweiler, wirtschaftspolitischer Lagebericht v. 12.12.1938*, Stadtarchiv Baesweiler (Baesweiler vor 1935) 159 en *Bürgermeister Herzogenrath an Landrat Aachen betr. Wirtschaftslage, 22.9.1938*, Stadtarchiv Herzogenrath (Herzogenrath) 34.

Figuur 3 Buitenlanders die in dienst treden van de mijnzetel Adolf. Per kwartaal naar nationaliteit.

Adolf van de *Eschweiler Bergwerksverein* (EBV) in Merksteint, die wij in het kader van dit onderzoek uitgebreid hebben onderzocht, tot aan de inval in de westelijke buurlanden nog steeds vrijwel uitsluitend Duitsers in dienst (figuur 3).¹⁵

De inzet van Poolse mijnwerkers uit de mijnbouwgebieden in het bezette deel van Silezië, die in het *Ruhrgebiet* in praktijk werd gebracht, was na het begin van de oorlog op grond van de bijzondere regelingen in het grensgebied in Aken niet mogelijk, evenals trouwens de inzet van Poolse krijgsgevangenen en gewone arbeiders in de landbouw. De arbeidsbureaus compenseerden dit door de werving van Nederlandse grensarbeiders. Alleen al voor de *Landkreis Aachen* waren dat er circa 1.000.¹⁶ De *Grube Adolf* nam in juni en juli 1940 meer dan 300 Nederlanders in dienst, die *en bloc* uit de Nederlandse Julia en de Domaniale mijnen waren weggehaald.¹⁷ In welke mate deze overgang vrijwillig of onvrijwillig verliep, is ons niet bekend.

Los daarvan werden de Nederlandse arbeiders doelwit van verdachtmakingen, pesterijen en represailles. Aanknopen bij het heersende anti-Hollandse sentiment, stelde de *Kreisleiter* van de NSDAP ze verantwoordelijk voor talrijke overtredingen van de zogenaamde *Arbeitsdisziplin*, toename van het verzuim, alsook de verspreiding van ongecontroleerde berichten.¹⁸ Bedrijven en autoriteiten reageerden met een verscherping van de repressie. Herhaald arbeidsverzuim werd, behalve met het door *Kreisleiter* Schubert gepropageerde pak

¹⁵ Vgl. *Belegschaftsbuch der Grube Adolf 1.5.1928-22.5.1945*, EBV-Personalarchiv Alsdorf.

¹⁶ Vgl. *Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen, wirtschaftspolitischer Lagebericht Juni 1940*, HSTAD BR 1055/274, p. 132 en *Landrat Aachen an Regierungspräsidium Aachen, 3.7.1940*, HSTAD Reg. Aachen 23035.

¹⁷ Vgl. *Belegschaftsbuch der Grube Adolf 1.5.1928-22.5.1945*, EBV-Personalarchiv Alsdorf.

¹⁸ Vgl. *NSDAP-Kreisleitung Aachen-Land an Gauleiter Grohé, Monatsberichte August, September 1940, März, Juni 1941*, HSTAD RW 23-1, p. 74, 83, 104, 111.

slaag,¹⁹ door het collaborerende arbeidsbureau in Heerlen bestraft met de gedwongen overplaatsing naar een ver van huis gelegen bedrijf,²⁰ terwijl de *Gestapo* de bedrijven toestond Nederlandse arbeiders wegens *Arbeitsunlust, Widersetzlichkeit oder Einlegen von Feierschichten* door de politie te laten arresteren en uit te leveren aan de *Gestapo*, die tot het nemen van *staatspolizeilicher Maßnahmen* kon beslissen.²¹ Voor de betrokkenen kon dat deportatie naar een *Arbeitserziehungslager* of een concentratiekamp betekenen.

De aanstelling van de Limburgse grensarbeiders viel samen met de werving van 1.000 arbeidsmigranten in het Noord-Franse mijnbouwgebied. De meeste daarvan waren Poolse mijnwerkers, die zelf, of van wie de ouders, in de crisis van de vroege jaren 1920 van het Ruhrgebied naar Frankrijk waren getrokken en die als gevolg van de Duitse bezetting werkloos waren geworden.²²

Daarmee begon de tweede fase van de overgang naar dwangarbeid. Terwijl Poolse krijgsgevangenen van meet af aan onderworpen waren aan ernstige aantastingen van hun mensenrechten, die met hun overgang naar de status van 'gewone' arbeider zeker niet ophielden, werden de Frans-Poolse arbeiders pas na maandenlange onderhandelingen in de racistische hiërarchie van de *Ausländereinsatz* ingedeeld. Anders dan de Nederlanders kregen zij geen toestemming om in privéwoningen te wonen, maar werden ze in mijnwerkerste-huizen van de mijnen, en voor een deel ook in barakken, ondergebracht. Dit alleen al betekende een inbreuk op de toezeggingen van het Duitse wervingsbureau in Lille. Omdat ook andere beloften niet werden nagekomen, waardoor onder meer de in Frankrijk achtergebleven gezinnen in acute nood raakten, eisten de Frans-Poolse mijnwerkers op aanraden van het arbeidsbureau alsnog uitvoering van deze toezeggingen.²³ Dat verhinderde niet dat de Duitse politieautoriteiten in toenemende mate repressief in hun leven ingrepen. Onder de benaming *West-Polen* werd hen een 'tussenstatus' tussen arbeiders uit West-Europa en uit Polen zelf toegekend. De beruchte *Polenerlasse* van het *Reichssicherheitshauptamt* van 8 maart 1940 golden voor hen formeel niet, maar deels werden zij toch op hen van toepassing verklaard, bijvoorbeeld de onderbrenging in kampen en het verbod van seksuele omgang met Duitse vrouwen, die met de dood kon worden bestraft.²⁴

Dit patroon van de overgang naar een vorm van dwangarbeid herhaalde zich bij de aanstelling van een contingent Bosnische arbeiders uit de Duitse satel-

¹⁹ Vgl. ebd., Monatsbericht August 1940, p. 111.

²⁰ Vgl. Landrat Geilenkirchen/Heinsberg an Regierungspräsidenten, 23.11.1940, HStAD Reg. Aachen 23531, p. 15.

²¹ Staatspolizeistelle Aachen an die Landräte des Bezirks, 22.4.1941, Stadtarchiv Stolberg (Stolberg) 3072.

²² Vgl. NSDAP-Kreisleitung Aachen-Land an Gauleiter Grohé, Monatsberichte August und September 1940, HStAD RW 23-1, p. 104, 111 en Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen, wirtschaftliche Lageberichte August und September 1940, HStAD RW 86-3.

²³ Vgl. Landrat Geilenkirchen/Heinsberg, Bericht über den Einsatz ausländischer Bergarbeiter aus Nordostfrankreich, HStAD Reg. Aachen Präsidialbüro 2673, p. 57.

²⁴ Vgl. Staatspolizeistelle Aachen an Landräte des Bezirks, 22.2.1941, Stadtarchiv Monschau (Monschau), 11140.

lietstaat Kroatië in juni 1941.²⁵ Net als de Nederlanders konden de Frans-Poolse en Bosnisch-Kroatische arbeiders de verwachtingen van de ondernemingen slechts voor een deel vervullen. De ondernemers trokken hieruit twee conclusies. In de eerste plaats verscherpten ze de repressie door bijvoorbeeld na ruggespraak met de *Gestapo* de identiteitspapieren van alle buitenlandse arbeiders in beslag te nemen om hun vlucht over de grens te bemoeilijken.²⁶ In de tweede plaats gaven ze de voorkeur aan de massale inzet van slavenarbeiders uit de Sowjet-Unie, waarvan ze vanwege de draconische arbeidsvoorwaarden en controlemaatregelen betere bedrijfsresultaten verwachtten.²⁷

Daarmee begon de derde fase, waarin de overgang naar dwangarbeid volledig was voltooid. De ontwikkeling in het Akense mijngebied werd aanvankelijk gekenmerkt door talrijke regionale bijzonderheden, die in de grond van de zaak uit de grenssituatie voortvloeiden; de inzet van dwangarbeiders uit de Sowjet-Unie daarentegen ontwikkelde zich op het eerste gezicht op dezelfde wijze als in andere mijnbouwgebieden. De eerste transporten van Sowjet-krijgsgevangene bereikten de streek aan het eind van 1941, en wel in de mijn *Carolus Magnus* in Übach Palenberg en in de *Westdeutsche Kalk- und Portlandzementwerke*, een steengroeve in Stolberg.²⁸ Meer door de ondernemingen aangevraagde contingenten konden gedurende een half jaar niet worden aangevoerd vanwege de voorziene massale sterfte in de kampen van de *Wehrmacht*; zij werden vanaf maart gecompenseerd door de massale inzet van *Ostarbeiter*.²⁹ Hun betekenis voor de mijnbouwondernemingen, die hun productie nu voor het eerst sinds het uitbreken van de oorlog weer konden opvoeren, kan moeilijk worden onderschat. Alleen al de *Grube Adolf* nam in 1942 in een paar dagen meer dan 308 *Ostarbeiter* aan, die in hetzelfde jaar door 301 Sowjet-krijgsgevangenen werden vervangen. In de personeelsregisters van die mijn vindt men in de loop van het jaar 1942 nog eens 144, in 1943 500 en in 1944 160 nieuwe inschrijvingen. Het grote aantal inschrijvingen in 1943 werd weliswaar vooral door bedrijfsinterne overplaatsingen veroorzaakt, maar daar kwamen hele groepen gevangenen bij die na ontvluchtingspogingen waren opgepakt.³⁰

Het hoogtepunt van de inschakeling van dwangarbeiders lag aan het begin van 1944: toen werkten er in de mijnen van het Akense steenkolenbekken in de *Kreisen Aachen-Land, Geilenkirchen-Heinsberg* en *Erkelenz* circa 14.000 tot 15.000 niet-Duitse arbeiders, onder wie zich ongeveer 40 procent krijgsgevangenen

²⁵ Vgl. Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen, wirtschaftlicher Lagebericht Juni 1941, HStAD BR 1055/275, p. 46 en NSDAP-Kreisleitung Aachen-Land an Gauleiter Grohe, Monatsbericht Juli 1941, HStAD RW 23-1, p. 68.

²⁶ Vgl. Landrat Jülich an Ortspolizeiverwalter des Kreises, 16.1.1941, Stadtarchiv Eschweiler (Dürwiß), 3209.

²⁷ Vgl. Landesarbeitsamt Rheinland, Einsatzlagebericht November 1941, HStAD RW 86-3.

²⁸ Vgl. Krebs, 'Der Arbeitseinsatz von Kriegsgefangenen', 106f en Kriminalpolizeistelle Aachen an Regierungspräsidium, 8.1.1942, HStAD Reg. Aachen 23073, p. 79.

²⁹ Vgl. de: 'Meldungen des Landräte an den Regierungspräsidenten über das Eintreffen sowjetischer Arbeitskräfte 1942', HStAD Reg. Aachen 23092 und 23093, passim.

³⁰ Vgl. Belegschaftsbuch der Grube Adolf v. 15.1928 - 22.5.1945, 90 Abgangsbuch der Grube Adolf, BfV-Personalarchiv Alsdorf.

(voornamelijk uit de Sowjet-Unie), 25 procent geïnterneerde Italiaanse militairen, 15 procent *Ostarbeiter* en 20 procent andere *Zivilarbeiter* bevonden. Het aandeel van buitenlandse arbeiders in het totale personeelsbestand van 30.000 personen steeg tot 50 procent.³¹ De omvang van de dwangarbeid kan met enkele getallen verder worden verduidelijkt: volgens een voorzichtige schatting werkten er in het gebied van de tegenwoordige *Kreis Aachen* in alle bedrijfstakken ongeveer 16.000 tot 17.000 buitenlandse arbeiders.³² In hetzelfde gebied konden 42 *Kriegsgefangenenlager* en 57 *Zivilarbeiterlager*, een *Arbeitserziehungslager* van de *Gestapo* en een *Zwangsarbeitslager* voor joodse Duitsers worden gelokaliseerd.³³ Zevenentwintig kampen, waaronder het *Arbeitserziehungslager*, behoorden bij de grootste werkgever in de *Landkreis Aachen*, de *Eschweiler Bergwerks Verein (EBV)*.³⁴ Deze getallen verduidelijken niet alleen de omvang van de dwangarbeid - waarbij zeker met een aanzienlijk *dark number* rekening moet worden gehouden - , maar zijn tevens een bewijs van het grote belang van de organisatie en het beheer van de *Ausländereinsatz*, niet alleen voor de economie, maar ook voor de politie en de ambtelijke autoriteiten.

Daarbij moet worden opgemerkt dat de regionale ontwikkeling in deze derde fase alleen op het eerste gezicht leek op die in andere streken. Want ook in deze fase had de nabijheid van de grens een bijzondere betekenis. Meer en meer werd de grensstreek een doorganggebied voor talloze gevluchte dwangarbeiders, die aan de ellende van de arbeidsinzet trachten te ontkomen en hoopten op betere overlevingskansen aan de andere zijde van de grens.³⁵ De controle van de grens en het hele grensgebied werd daardoor een belangrijke taak van de grensbewakings- en politieambtenaren.

De grens als repressie-instrument

De jacht op de vluchtelingen begon op het moment van de ontsnapping uit het kamp. Een instructie van de *Staatspolizeistelle Aachen* machtigde de kampbewakers om op de vluchtenden te schieten, en wel met het vaste voornemen om ze te raken.³⁶ Veel belangrijker was echter de bewaking van de grens, die in de loop van de oorlog werd uitgebouwd tot een controle van het gehele grensgebied en zijn verkeerswegen op meerdere niveaus. In een speciaal ontwikkeld opsporingsprogramma werd het personeel van de spoorwegen in de opsporing van vluchtende dwangarbeiders betrokken, werden controleposten op verkeers-

³¹ De berekening is gebaseerd op opgaven bij Paul-Heinz Oidtmann, *Die technische und wirtschaftliche Entwicklung des Aachener Steinkohlenbergbaus* (Dissertation RWTH Aachen 1955) Bd. 2, tabel 26, alsmede Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen an Gestapo Aachen, 22.7.1944, HStAD Reg. Aachen Präsidialbüro 1673, p. 67 en Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen an Regierungspräsidium zur Weiterleitung an das Landeswirtschaftsamt Köln-Aachen, 4.9.1944, HStAD Reg. Aachen 14428.

³² Vgl. uitvoeriger: Thomas Müller (red.), *Zwangsarbeit im Kreis Aachen* (Aachen 2002) 48-52.

³³ Vgl. ibidem, 95 e.v., en Anhang 8 und 9.

³⁴ Vgl. ibidem, 97 e.v.

³⁵ Zie ook de bijdrage van Marc Engels in dit Jaarboek.

³⁶ Staatspolizeistelle Aachen, Anweisung für die Wachmänner, 15.5.1942, HStAD RW 35-6, p. 60-63.

knooppunten als de Rijnbruggen en de stations ingesteld, werden concrete taken toebedeeld aan lagere politieambtenaren en nieuw gevormde stads- en landwachten, en werd de actieradius van de Duitse autoriteiten uitgebreid tot in de bezette buurlanden.³⁷ Door een nieuw en restrictief paspoortregime werd de controle op het grensverkeer versterkt.³⁸ De legale grensovergangen werden op bepaalde punten geconcentreerd en aan controleprocedures onderworpen. Het doorgangskamp voor West-Europese arbeiders functioneerde daarbij tevens als opvangkamp voor alle buitenlandse arbeiders die met ontoereikende papieren in het grensgebied waren opgepakt. Met een speciale procedure onderscheidten beambten van de *Gestapo*, van het *Polizeipräsidium*, van het arbeidsbureau in Aken, van de *Reichsbahn* en de *Reichsbank* ten onrechte verdachte van 'echte' vluchtelingen. De laatsten werden via een arrestantenruimte van de *Gestapo* in hetzelfde gebouw hetzij teruggebracht naar het bedrijf waar zij oorspronkelijk waren tewerkgesteld, hetzij in een *Arbeitserziehungs-* of concentratiekamp opgesloten.³⁹

Vanaf februari 1943 verscherpte de *Gestapo* de vervolging van arbeidsvluchtelingen verder door de politie van de gemeenten en de *Kreise* toe te staan in lichte gevallen zelf opsluiting van drie dagen op te leggen. In alle andere gevallen besliste de *Gestapo* te Aken na vooronderzoek door de plaatselijke en regionale politie over de plaatsing in een *Arbeitserziehungs-* of *Konzentrationslager*.⁴⁰ Vanaf september 1943 waren er wekelijks groepstransporten van *Ostarbeiter* die aan de grens waren aangehouden naar de Akense en Keulse kantoren van de *Gestapo*.⁴¹ In februari 1944 tenslotte volgde het bevel de *Ostarbeiterinnen* en *Ostarbeiter* die na een vluchtpoging in het grensgebied waren opgepakt zonder uitzondering naar een concentratiekamp af te voeren.⁴² Alleen al uit de *Kreis Monschau* werden binnen een paar maanden tenminste 14 mannen en vrouwen met een groepstransport in een *KZ-Außenkommando* in de Keulse *Messehallen*, respectievelijk het huis van bewaring in Deutz afgevoerd. Tot aan hun deportatie werden ze gevangen gehouden door de lokale politie in plaatselijke politiecellen, veelal in de kelders van openbare gebouwen.⁴³

Ook het *Arbeitserziehungslager* dat de *Gestapo* in 1944 op het terrein van de mijn Anna in Alsdorf had ingericht, was onderdeel van dit repressieve grensre-

³⁷ Vgl. Schnellbrief des Reichsführers SS und Chef der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Inneren (Himmler) betr. Kriegsfahndung und verstärkte Personenüberwachung, 5.12.1942, Stadtarchiv Monschau (Monschau) 11120.

³⁸ Vgl. de bijdrage van Marc Engels in dit Jaarboek.

³⁹ Vgl. Staatspolizeistelle Aachen an Landräte des Bezirks, 6.6.1941, Stadtarchiv Stolberg (Stolberg) 3072.

⁴⁰ Vgl. Staatspolizeistelle Köln an Landräte der Regierungsbezirke Köln und Aachen, 9.2.1943, Stadtarchiv Monschau (Monschau) 11120.

⁴¹ Vgl. Gestapo Köln an Landräte der Regierungsbezirke Köln und Aachen, 19.9.1943, Stadtarchiv Monschau (Monschau) 11120.

⁴² Vgl. Gestapo Köln an Landräte der Regierungsbezirke Köln und Aachen, 23.2.1944, Stadtarchiv Monschau (Monschau) 11120.

⁴³ Vgl. de transportlijsten van de plaatselijke politie 20.3., 11.4., 25. und 9.5.1944 alsook de begeleidende correspondentie, Stadtarchiv Monschau (Monschau) 11120.

gime. Naast Duitse en buitenlandse arbeiders, die de verwachtingen van de bedrijven niet konden of wilden vervullen, werkten hier onder concentratiekampachtige omstandigheden vooral West-Europese arbeiders die aan de grens met België, Nederland of Frankrijk waren aangehouden. Onder hen bevonden zich ook gevluchte arrestanten uit andere 'opvoedings'- en vermoedelijk ook concentratiekampen.⁴⁴ Het kamp bestond tot aan de komst van de geallieerden in september 1944. Het werd toen vermoedelijk niet opgeheven, maar verplaatst naar het terrein van de mijn Sophia Jacoba in Hückelhoven, en later naar Oberbruch en Kückhofen in de *Kreis Erkelenz*. Onder leiding van de Akense *Gestapo-Chef*, *Kriminalrat* Richard Bach, deed het nu ook dienst als executieplaats: er werden Duitsers en niet-Duitsers geplaatst en gedood, die in het geëvacueerde gebied door commando's van de *Gestapo* op grond van geringe overtredingen of alleen op verdenking waren gearresteerd. Anderen werden naar een concentratiekamp afgevoerd of overgebracht naar het kantoor van de *Gestapo* in Keulen, weer anderen bleven, overgeleverd aan honger en seksueel geweld, in arrest.

Ook in deze fase van escalatie van de terreur speelde de grens een belangrijke rol, nu echter als entreezone van de geallieerde troepen op Duits territorium, als evacuatiezone, en als gebied waar onder extreme noodverordeningen een ware terreur werd uitgeoefend door politiebataljons en commando's van de *Gestapo*.

Concluderend kunnen wij vaststellen: op basis van de bijzondere economisch-geografische structuur in dit gebied bouwde de dwangarbeid voort op bijzondere beginvoorwaarden. Zij kende een uiterst heterogene ontwikkeling en week vooral door de nabijheid van de grens aanzienlijk af van het verloop elders. Als gevolg van de kleinschalige arbeidsmigratie in het grensgebied was de overgangsfase van vrijwillige naar gedwongen arbeid veel duidelijker en gedifferentieerder dan in het binnenland. De regio Aken ontwikkelde zich tot een draaischijf van de arbeidsinzet in het Westen, waarbij het grensregime uit de vooroorlogse periode een geheel andere functie kreeg. Uit een regelsysteem ter controle en kanalisering van grensoverschrijdende arbeidsmigratie ontwikkelde zich onder de vlag van de *Gestapo* een complex systeem van vervolging en bestraffing van vluchtelingen, dat ook de lokale autoriteiten steeds meer macht over het leven van de dwangarbeiders verschafte. Deze machtsuitoefening is na de oorlog nog onvoldoende verwerkt in de regionale geschiedenis.

(vertaling: Ad Knotter)

⁴⁴ Vgl. Rapport définitif No. 42. Complete d'Alsldorf, 13 e.v., Archives des victimes de la guerre, Brussel, Mappe 18/5; Kopie im Archiv des Landschaftsverbandes Rheinland).